

Hukuk Fakültesi Dergisi
Ankara Hacı Bayram Veli University
Faculty of Law Review

ISSN: 2651-4141 e-ISSN: 2667-4068
Cilt / Volume XXVII Ekim / October 2023 Sayı / No. 4

**BİŞKEK PROTOKOLÜ (12 MAYIS 1994) ÖRNEĞİNDE
ULUSLARARASI SÖZLEŞMELERİN GEÇERSİZLİĞİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

AN EVALUATION ON INVALIDITY OF INTERNATIONAL TREATIES
IN THE CASE OF BISHKEK PROTOCOL (12 MAY 1994)

Tabriz JAFAROV*

ÖZET

[10.34246/ahbvuhfd.1270390](https://doi.org/10.34246/ahbvuhfd.1270390)

Uluslararası sözleşmelerin yapılması, onaylanması ve yürürlüğe girmesi aşamalarında işlenmiş bazı hukuk dışı filler onların geçersizliğine delalet etmektedir. Fakat geçersizliğin tespiti sanıldığı kadar kolay değildir. Çünkü sözleşmenin geçersizliği somut delillerle ispat edilmelidir. Makalemizde sözleşmelerin geçersizliği ile ilgili hükümler Bişkek Protokolüne uygulanacaktır. Bişkek Protokolü Ermenistan ve Azerbaycan arasında devam eden Dağlık Karabağ savaşına geçici olarak son vermek amacıyla 12 Mayıs 1994'de Bişkek'te imzalanmıştır. Fakat günümüze kadar hukuki açıdan tartışılmaktadır. Çünkü Protokole Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanı sıra sözde "Dağlık Karabağ" yönetimi de dâhil edilmiştir. Çalışmamızda üzerinden 20 yıl geçmesine rağmen akademik açıdan üzerinde pek fazla durulmayan ve resmi yönetim tarafından da belli siyasi ortam gerekçesi ile dile getirilmeyen Bişkek Protokolü'nün antlaşmalar hukuku bağlamında geçersiz olduğu ve yapıldığı andan itibaren hiçbir hukuki sonuç doğurmadığı görüşü savunulacaktır. Savunma, "Uluslararası sözleşmeler yalnız Uluslararası Hukukun sükreleri arasında yapılabilir" ve "Uluslararası sözleşmeler tarafların serbest irade beyanına dayanmalıdır" normları üzerinden yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Sözleşmeler, Bişkek Protokolü, Karabağ Sorunu, Sözleşmelerin Geçersizliği, Azerbaycan ve Ermenistan.

* **Dr. Öğr. Üyesi,** Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi Akademisi/AZERBAYCAN, **e-posta:** tabriz.rauf@gmail.com, **ORCID:** 0000-0002-7087-6919, **DOI:** 10.34246/ahbvuhfd.1270390.

* **İntihal / Plagiarism:** Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. / This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

ABSTRACT

Some illegal acts committed at the stages of conclusion, ratification, and entry into force of international treaties indicate their invalidity. However, the detection of invalidity is not as easy as it seems. The invalidity of the treaties must be proven with concrete evidence. In our article, the provisions regarding the invalidity of treaties will be applied to the Bishkek Protocol. The Bishkek Protocol was signed in Bishkek on May 12, 1994, in order to temporarily put an end to the ongoing Nagorno-Karabakh war between Armenia and Azerbaijan. However, it has not been discussed from a legal point of view until today. Because, besides Armenia and Azerbaijan, the so-called “Nagorno-Karabakh” administration was also included in the Protocol. In the article, it will be argued that the Bishkek Protocol, which has not been emphasized much in academic terms and has not been mentioned by the official administration due to a certain political environment, even though it has been 20 years, is invalid in the context of the law of treaties and has not produced any legal consequences since it was made. The position will be based on the norms “International treaties can only be made between subjects of international law” and “International treaties must be based on the free will of the parties.”

Keywords: *International Treaties, Bishkek Protocol, Karabakh Problem, Invalidity of Treaties, Azerbaijan and Armenia.*

EXTENDED ABSTRACT

Certain illicit activities that occur during the stages of conclusion, ratification, and entry into force of international treaties may raise questions about their validity. However, establishing their invalidity is not a straightforward matter; as it requires concrete evidence. In this article, we will apply the principles concerning treaties invalidity to the Bishkek Protocol. The Bishkek Protocol was signed in Bishkek on May 12, 1994, with the aim of temporarily halting the ongoing Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan. The separatist forces, which had occupied Shusha on May 8, 1992, followed by Lachin on May 18, and subsequently Kelbacer, Agdam, Fuzuli, Kubatli, and finally Zangilan on September 29, 1993, had also taken control of seven neighboring regions of Azerbaijan, in addition to the Nagorno-Karabakh region.

During the occupation of these regions, four United Nations Security Council resolutions were passed, but the obligations outlined in these resolutions remained unfulfilled until the 44-Day Homeland War. The ongoing hostilities transitioned into a ceasefire phase with the signing of the Bishkek Protocol on May 8, 1994. Nevertheless, its legal status has remained a subject of debate to this day, primarily due to the inclusion of the self-proclaimed “Nagorno-Karabakh” administration as a party to the Protocol. In this study, we argue that despite being relatively overlooked in academic discourse and not officially acknowledged in a particular political context for over two decades, the Bishkek Protocol is invalid within the framework of international treaty

law and has not generated any legal consequences since its inception. Our defense is grounded in two fundamental principles: “International agreements can only be established between subjects of International Law” and “International agreements must be based on the free will of the parties.” The central argument for the invalidity of the Bishkek Protocol requires a more comprehensive examination. Prior to the 1945 United Nations (UN) Convention, which prohibited the use of force or the threat of force, stronger parties often coerced the weaker party into signing agreements through such means. However, following the 1945 UN Convention, it was universally agreed that treaties formed under such circumstances would be considered invalid, and the Vienna Convention on the Law of Treaties affirmed this stance. Consequently, the use of coercive tactics during treaty formation became unacceptable under the UN Convention’s prohibition of the use of force and the threat of force. In summary, any contract concluded through the use of force or the threat of force is deemed invalid, with exceptions made for the use of force in compliance with UN Security Council resolutions and in self-defense. However, due to the complexity of the issue of force and the threat of force, it is not straightforward to assert the invalidity of contracts based on actions contrary to this principle. It is crucial to define precisely what constitutes the use of force or the threat of force in the context of contract invalidity, and not every instance of force or threat thereof automatically renders a treaty invalid. The key factor is whether the force applied significantly impairs the party’s free will. To arrive at a conclusive assessment of whether the Bishkek Protocol, signed by Azerbaijan on May 8, 1994, in Bishkek, Kyrgyzstan, involved the use of force or the threat of force, it is imperative to delve into the broader military context of that period. As previously emphasized, the Armenian military offensives against Azerbaijan in February 1994 had escalated, and the possibility of further territorial losses had emerged. Key Azerbaijani cities such as Ganja and Yevlah, strategically significant for Azerbaijan, were at risk of occupation. Specifically, the capture of Ganja or Yevlah would have resulted in the division of Azerbaijan on the map, with the Armenian forces gaining control of the railway connecting Georgia to Azerbaijan. In this desperate situation, Azerbaijan was presented with the Bishkek Protocol, and a request was made to include the self-declared Nagorno-Karabakh administration as a party to the Protocol. Notably, when the Protocol was initially proposed, Afyyettin Jalilov, the then Deputy Speaker of the Azerbaijani Parliament, who was in Bishkek on May 5, 1994, declined to sign it because of the attempt to involve the self-declared administration in the conference and make them a party to the Protocol. Since Jalilov refrained from signing the Protocol, the Russian OSCE representative Kazimirov had to await President Aliyev’s return from Brussels and only arrived in the capital, Baku, on the day of Aliyev’s return to the country.

Hence, in our view, given that the prevailing military and political circumstances compelled Azerbaijan to sign the protocol under duress rather than of its own volition, it is our contention that the said protocol should be deemed legally invalid.

GİRİŞ

08 Mayıs 1994'te yürürlüğe giren Bişkek Protokolü, 1988 tarihinden itibaren başlayan ve defalarca farklı taraflarca gösterilen teşebbüslere rağmen durdurulamayan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ (DK) savaşına geçici bir şekilde son veren sözleşme olarak tarihe geçmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Parlamenter Meclisi'nin (PM) Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek'te gerçekleştirilen toplantısı sırasında Rusya Federasyonu'nun teşebbüsü ve ısrarı üzerine kabul edilen protokolde taraf olarak Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanı sıra sözde Karabağ Yönetimi'nin de ismi geçmektedir. Dağlık Karabağ'da devam eden silahlı çatışmalara son verilmesi maksadı ile taraflara yükümlülük getiren ilgili sözleşme şimdiye kadar Ermenistan dahi hiç bir ülkenin tanımadığı sözde Karabağ Yönetimi adına sözde parlamento başkanının imzasının bulunması günümüze kadar tartışılmış ve halen tartışılmaktadır. Teşebbüsün ileri sürüldüğü ve BDT PA'nın yapıldığı gün Azerbaycan Devletini temsilen Bişkek'te bulunan Meclis Başkan Yardımcısı Afiyyettin Jalilov sözleşmeni imzalama talebini reddetmiştir. 3 gün sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Rusya temsilcisi Kazimirov'un şahsen Bakü'ye gelerek Azerbaycan adına Meclis Başkan'ı Resul Guliyev'e imza attırdığı Bişkek Protokol'ü sözleşmeler hukuku açısından da ciddi soru işaretlerine yol açmaktadır. Nitekim Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin (VAHS) ilgili maddesi gereğince uluslararası sözleşmelerin tarafı olma ehliyeti yalnız devletlere haizdir. Zira Karabağ Yönetiminin uluslararası hukukun süjesi olmaksızın, dolayısı ile devlet olmamasına rağmen Bişkek Sözleşmesinde taraf sıfatı ile yer alması sözleşmenin hukuki bağlamda sakatlığına delalet etmektedir. Uluslararası hukukun süjesi olarak kayıtlara geçmeyen bir sözde yönetimin hukuken uluslararası sözleşmelere taraf olma ehliyetinin yoksunluğu nedeniyle de böyle bir antlaşma yapıldığı andan itibaren uluslararası hukuk açısından geçersizdir ve taraflara münasebette hiç bir yükümlülük getiremez.

Diğer taraftan Bişkek olaylarının tarihi alt yapısına bakıldığı zaman yapılan sözleşmenin Azerbaycan tarafının irade beyanı bağlamında da hukuki sorunlar içerdiği görülmektedir. İlgili kaynaklara ve sonradan medyaya açıklanan verilere dayanılarak sözleşmenin Rusya Federasyonu'nun yoğun siyasi-askeri baskıları ve Ermenistan'ın bölgedeki işgal politikası çerçevesinde ortaya çıkan yeni toprak kaybı dalgasının güçlü etkisi altında yapıldığı veya kabul ettirildiği ileri sürülebilir.

I. ULUSLARARASI SÖZLEŞMELERİN GEÇERSİZLİĞİ MESELESİ

Uluslararası sözleşmelerin yapılması, onaylanması ve yürürlüğe girmesi aşamalarında işlenmiş bazı hukuk dışı fiiller onların geçersizliğine delalet etmektedir¹. Bu sebeple uluslararası sözleşmelerin geçersizliğine neden olacak eylemlerin içeriği gereği ile farklı gruplarda toplandığı bilinmektedir. Keza öncelikle geçersizlik meselesini genel olarak değerlendirmemiz ve ilgili kriterlerin ayrı ayrılıkta Bişkek Protokolü ile ne derecede bağlantılı olduğunu incelememiz gerekmektedir.

A. İç Hukuk Kurallarına Açık Aykırılık

Sözleşmelerin iç hukuk kurallarına aykırı olması gerekçesi ile geçersizliği konusunda doktrinde yeknesak görüş bulunmamaktadır. Bazı yazarlara göre iç hukuk kuralları ile uluslararası hukuk arasında bir birliktelik söz konusu olduğu için iç hukuka aykırı biçimde yapılan uluslararası sözleşmelerin geçersizliği mevzubahisse de diğer grup yazarlar iç hukuk ve uluslararası hukuk arasında birlikteliğin yokluğu savını ileri sürerek birincilerin görüşünü reddetmektedir². Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi söz ettiğimiz konuya 46. 1. Maddesinde şöyle düzenleme getirmektedir:

“Bir devlet, bir antlaşmayla bağlanma rızasının iç hukukunun antlaşma akdetme yetkisiyle ilgili hükümlerini ihlal etmek suretiyle açıklandığı vakasına, rızasını geçersiz kılan bir gerekçe olarak başvuramaz, meğerki ihlal aşikâr ve iç hukukunun temel önemi haiz bir kuralı ile ilgili olsun.”

Madde metninden de görüldüğü üzere her iç hukuka aykırılık argümanı sözleşmenin geçersizliğine delalet etmemektedir³. Dolayısı ile kural olarak böyle bir yaklaşım mevzubahis değildir⁴. Dahası taraf devlet iç hukukunda uluslararası sözleşmelere dair her hangi bir kuralın ihlalini esas göstererek geçersizlik talebinde bulunamaz. İç hukuk kurallarına aykırılık nedeni ile

¹ Yücel Acer, İbrahim Kaya, *Uluslararası Hukuk*, Legal Yayıncılık, 2017, s. 91; Selcen Erdal, “Uluslararası Andlaşmaların Hukuksal Geçerliliği”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(1), 2015, s. 74.

² Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 6. Baskı, Beta Yayınları, 2013, s. 44-45; Enver Bozkurt, Akif Kütükçü, Yasin Poyraz, *Devletler Hukuku*, 7. Baskı, Yetkin Yayınları, 2012, s. 42-43.

³ Sur, s. 45; Acer/ Kaya, s. 94.

⁴ Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk – I*, 2. Baskı, Seçkin Yayınları, 2012, s. 151.

antlaşmanın geçersiz sayıla bilmesi ilgili iç hukuk kuralının aşikâr ve temel niteliğe sahip olmasını gerektirmektedir⁵. Dolayısı ile eğer iç hukukun temel bir kuralına aykırılık aşikâr şekilde söz konusu ise yapılan sözleşmenin geçersiz sayılması mümkündür. VAHS'nin 46.2. maddesi iç hukuk kuralının aşikâr ihlali konusuna şöyle belirginlik kazandırmaktadır:

“Bir ihlal, söz konusu meselede normal uygulamaya göre ve iyi niyetle hareket eden herhangi bir Devlet için objektif olarak açık görünüyorsa, aşikârdır.”

Bişkek Protokolü'nün Azerbaycan'ın iç hukuk kurallarına aşikâr biçimde aykırı olarak imzalandığını delilleriyle ortaya koymak pek kolay görünmese de bazı değerlendirilmelerde bulunmak mümkündür. Özellikle Protokol imzalandığı tarihte daha bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nı bile kabul edememiş olması kapsamlı olarak iç hukuk kurallarının varlığının tespitini bile zora sokmaktadır. Bununla birlikte 18 Ekim 1991 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığına dair” Anayasa Senedinin 14. Maddesi iç hukuka olası aykırılık bakımından dikkat çekicidir. Senedin 14. Maddesine göre *“Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları birdir, bölünemez, devredilemez. Azerbaycan Cumhuriyeti, topraklarının herhangi bir bölümünü hiçbir şekilde hiç kimseye vermez; sadece Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosunun kararı ile, cumhuriyetin tüm nüfusu arasında halk oylaması (referandum) yapılarak, Azerbaycan halkının rızasına dayalı olarak sınırlar netleştirilebilir.”*⁶ Bişkek Protokolü her ne kadar bir ateşkes sözleşmesi olarak tasarlanmış olsa da sözde yönetim temsilcilerinin imzasını da içerisinde barındırmakla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelen zımnî girişim olarak da kuşkuyla tetiklemektedir. Fakat kanımca protokol halkın iradesi dışında yürütülen sürecin sonucunda değil, tam tersine mevcut ekonomik, askeri ve siyasi buhran ortamını ortadan kaldırmak amacıyla devlet tarafından halkın menfaatleri de gözetilmekle hedeflenen uzun vadeli amaçlar ışığında imzalanmıştır. 12 Mayıs sonrasında Azerbaycan Devleti'nin “Demir Yumruk” operasyonuna kadar yaklaşık 26 sene sergilediği tutum bilakis söylediklerimizle örtüşmektedir.

B. Yetkisizlik ve Temsilcinin Yetki Sınırlarını Aşması

Öncelikle bilinmelidir ki uluslararası sözleşmelerin de iç hukuk

⁵ Sur, s. 45.

⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığına dair Anayasa Senedi, bkz. <<https://e-qanun.az/framework/6693>> Erişim Tarihi 22 Haziran 2023.

kuralları ile düzenlenen sözleşmeler gibi geçerli sayıla bilmesi için yetkilendirilmiş şahıslar tarafından yapılması gerekmektedir⁷. Noter onayı ile yetkilendirilmemiş birinin sizin yerinize başka birisi ile sözleşme yapması nasıl kabul edilemezse devlet adına yetkili olmayan birisinin sözleşme yapması da bir o kadar kabul edilemezdir. VAHS'nin 8. maddesi bu konuda belli kriterleri ortaya koymakta ve yetkisi bulunmayan birinin devlet adına yaptığı işlemin ilgili devletin sonradan icazeti olmaksızın hukuki sonuç doğuramayacağını aşağıdaki şekilde hükme bağlamıştır:

“Yedinci maddeye göre bir Devleti temsil etmeye mezun kabul edilmeyecek bir kişinin bir antlaşmanın akdedilmesi ile ilgili olarak yaptığı bir işlem, o Devletçe daha sonra teyit edilmedikçe hukuki sonuç doğurmaz.”

Dolayısı ile madde metninden de görüldüğü üzere yetkisizlik açısından VAHS'nin tavrı net ve belirgindir. Hukuki sonuç doğuramayacak olan yetkisiz işlem aslında hukuk mantığının da bir gereğidir. Açık hukuki ihlale konu teşkil eden bu türden işlemlerin geçersizliği mevzuunda büyük oranda kabul gören görüşün mevcudiyeti de göz önündedir⁸. Zira yetkisizlik nedeni ile bir uluslararası sözleşmenin hukuki sonuç doğuramayacağı aşikârdır.

Temsilcinin yetki sınırlarını aşması meselesi ise yetkisizlik kadar aşikâr ve somut mahiyet içermemektedir. Dolayısı ile ortada yetkisiz bir temsilcinin bulunmasından değil bulunan yetkili temsilcinin ona verilmiş yetki sınırlarını aşması mevzubahistir. Daha açık bir şekilde temsilci uluslararası hukuk tarafından tanınmış ve temsil ettiği devlet tarafından ona verilmiş yetki sınırlarını aşmaması gerekirken aşarak birtakım yükümlülükler altına girmektedir. VAHS'nin sözü geçen durumla ilgili düzenlemesi 47. maddede ifadesini bulmuştur:

“Bir temsilcinin bir Devletin belirli bir antlaşma ile bağlanma rızasını açıklama yetkisi özel bir sınırlamaya tabi kılınmışsa, temsilcinin o sınırlamaya riayet etmemesi, kendisi tarafından açıklanan rızayı geçersiz kılma gerekçesi yapılamaz, meğer ki temsilcinin bu rızayı açıklamasından önce sınırlama diğer görüşmeci Devletlere bildirilmiş olsun.”

Madde metninde görüldüğü üzere her aşılacak yetki sınırının ilgili sözleşmeyi geçersiz hale getirmeyeceği hükme bağlanmıştır. Aşılacak yetki

⁷ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, 11. Baskı, Turhan Kitabevi, 2012, s. 77; Erdal, s. 74-75.

⁸ Sur, s. 45.

sonucunda bulunulan irade beyanının hukuki sonuçlar doğurmaması için temsilciye sınırlı yetkilerin verildiği konusunda veya temsilcinin yetkilerine getirilen sınırlamalarla ilgili karşı taraftaki devlete önceden bilgi verilmesi talep edilmektedir. Nitekim eğer temsilcinin sınırlı yetkiye sahip olduğuna dair karşı tarafa önceden bilgi verilmiş ise ilgili sınırlamanın aşılması sonucunda yapılmış işlem hukuken geçersiz sayılacak ve sonuç doğurmayacaktır⁹.

Bişkek Protokolü'ne giden süreç ve protokolün imzalanma aşamasına bakıldığında ilk başta Meclis Başkan yardımcısı Afiyettin Jalilov'un sözleşmeyi imzalamaktan vazgeçmesi, sonrasında ise Meclis Başkanı Resul Guliyev tarafından protokole imza atılması yetkisizlik veya yetki sınırlarını aşma sebebiyle geçersizlik olasılığını akla getirmiş olsa da Guliyev'in devlet yönetiminin iradesinden tamamen bağımsız karar verdiğini de ispatlamak pek kolay değildir¹⁰.

C. İrade Sakatlığı

Uluslararası sözleşmelerin geçerliliğine delalet eden en temel bileşenlerinden biri de sözleşmenin tarafların irade serbestliği çerçevesinde yapılmasıdır¹¹. Bu anlamda uluslararası sözleşmelerle iç hukuk sözleşmeleri arasında aslında bir benzerlik bulunmaktadır¹². Mantıken de yapılan sözleşmeler irade serbestliği esasına dayanmıyorsa onların sözleşme olduğu sonucuna varmamız mümkün değildir.

VAHS irade sakatlığı sebebiyle sözleşmelerin geçersizliği konusunda bir kaç önemli hususa yer vermektedir. Başka bir cümle ile VAHS irade sakatlığını “yanılgı”, “aldatma”, “temsilcinin ayartılması”, “temsilcinin ayırılması”, “Temsilci üzerinde baskı”, “Devletin Kuvvet Kullanma veya Kuvvet Kullanma Tehdidi Altında Kalması” gibi sınırlı eylemlerin gerçekleşmesi durumuna bağlamıştır¹³. Mevzubahis eylemlerden yalnız “Devletin Kuvvet Kullanma veya Kuvvet Kullanma Tehdidi Altında Kalması” hususunun Bişkek Protokolü'ne açıkça uygulanabileceği kanısındayım.

⁹ Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, Seventh Edition, 2010, s. 608; Aksar, s. 152. Sur, s.45.

¹⁰ De Waal, s. 238-240.

¹¹ Pazarcı, s. 78.

¹² Sur, s. 45.

¹³ Erdal, s. 78.

D. Yanılgı (Hata)

Yanılgı uluslararası sözleşmelerin taraflarının sözleşmeyi yaparken belli bir olayla veya duruma dair yanlışlıkla yapması gerekenin aksine hareket etmesi üzerine ortaya çıkan anlaşmazlıktır¹⁴. Bir başka ifade ile yanılgı derken sözleşmenin tarafının yanlış bilgilerin veya yanlış yaklaşımın veya yanlış anlaşılmanın sonucunda kendi çıkarlarının aleyhine yol açacak şartlara bağlanması kastedilmektedir. VAHS 48. 1. Maddesinde yanılgı ile ilgili husus aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

“Bir Devletin bir antlaşmadaki bir hataya antlaşma ile bağlanma rızasını geçersiz kılan bir gerekçe olarak başvurabilmesi için, hatanın antlaşma yapıldığı zaman o Devletçe varlığı farz edilen ve antlaşma ile bağlanma rızasının esaslı bir temelini teşkil eden bir olay ve durumla ilgili olması gerekir.”

Bişkek Protokolü sürecinde tarafların yanılgıya uğramadıkları bilinmektedir.

E. Aldatma (Hile)

Aldatma VAHS'nin 49. maddesinde aşağıdaki şekilde kendi içeriğini bulmuştur:

“Bir Devlet bir antlaşmayı diğer bir görüşmeci Devletin hileli davranışı ile yapmaya itildiyse, bu Devlet hileye antlaşmayla bağlanma rızasını geçersiz kılan bir gerekçe olarak başvurabilir.”

Madde metnine dikkat edildiğinde görülüyor ki aldatma derken sözleşme yapan taraflardan birinin diğerini hileli davranışı ile aldatarak sözleşmeye taraf etmesi anlaşılmaktadır¹⁵. Dolayısı ortada hile ile yapılan bir sözleşme iddiası varsa yapılan sözleşmenin hileden dolayı geçersizliği meselesi yargı yoluna açıktır. Hile ile ilgili geçmişte Avrupalı sömürgecilerin bazı Afrikalı kabile reislerini aldatmaları dışında örnek bulmak zordur¹⁶. Oysaki Bişkek Protokolü sürecinde tarafların iradesini etkileyecek düzeyde hile yapılmamıştır.

F. Temsilcinin Ayartılması

Uluslararası sözleşmelerin irade sakatlığı nedeni ile geçersizliğine delalet eden eylemlerden biri de temsilcinin ayartılmasıdır. Sözleşme yapan devleti

¹⁴ Sur, s. 45.

¹⁵ Brownlie, s. 619.

¹⁶ Sur, s. 46; Aksar, s. 153.

temsil eden temsilcinin her hangi bir şekilde ele alınması ile kendi ifadesini bulan ilgili eylem sözleşmenin geçersizliğine sebep olmaktadır¹⁷. Temsilcinin ayartılması ile sözleşmenin geçersizliği konusu VAHS'nin 50. maddesine düzenlenmiştir:

“Bir Devletin bir antlaşma ile bağlanma rızasının açıklanması, temsilcinin başka bir görüşmeci Devlet tarafından doğrudan veya dolaylı şekilde ayartılması suretiyle sağlandıysa, bu Devlet böyle bir ayartılmaya, antlaşma ile bağlanma rızasını geçersiz kılan bir gerekçe olarak başvurabilir.”

VAHS'nin ilgili maddesinden de görüldüğü üzere devletin yetkilendirdiği temsilcinin doğrudan ayartılması ile beraber dolaylı olarak da diğer görüşmeci devlet tarafından ayartılması irade beyanının sakatlanmasına sebebiyet vermekte olup temsilcinin temsil ettiği devlete sözleşmenin geçersizliği ile ilgili başvuruda bulunmak hakkı kazandırmaktadır. Kaldı ki fikrimce örneğimizdeki taraf temsilcilerinin ayartıldığı yönünde kanıtlara rastlanmamaktadır.

G. Temsilci Üzerinde Baskı

VAHS'nin 51. maddesine göre, *“Bir Devletin temsilcisine karşı yöneltilen hakaret veya tehditler ile icbar edilerek Devlet adına sağlanan bir antlaşma ile bağlanma rızasının açıklanmasının herhangi bir hukuki etkisi olmayacaktır.”*

Kıyası VAHS'nin hükmettiği gibi sözleşmenin imzalanmasının karşı devletin temsilcisi üzerinde her hangi bir şekilde baskı kurularak sağlanması hukuki değildir ve hiç bir hukuki sonuç doğurmamaktadır¹⁸. Temsilci üzerinde gerçekleştirilen baskı eylemi tehdit olarak onun şahsına veya ailesine, özel hayatına veya kariyerine yönelik ola bilmektedir¹⁹. Uygulamada temsilcinin zorlanması veya tehdidi örneklerine pek çok rastlamış olmamakla beraber devletin üzerinde kuvvet kullanılması veya kuvvet kullanma tehdidinin oluşturulması durumu görülmektedir²⁰. Örneğimizdeki olayda her ne kadar Azerbaycan temsilcileri üzerinde siyasi baskı kurulsa da bahsi geçen baskının bireysel anlamda mecburiyet karşısında irade sakatlığına delalet etmediği kanısındayım.

¹⁷ Pazarcı, s. 78-79; Aksar, s. 153

¹⁸ Pazarcı, s. 79; Sur, s.46.

¹⁹ Acer/ Kaya, s. 93; Brownlie, s. 619.

²⁰ Aksar, s. 154.

H. Devletin Kuvvet Kullanma veya Kuvvet Kullanma Tehdidi Altında Kalması

Bişkek Protokolü'nün geçersizliği noktasında esas argümanımız olan mevzu bahis eylemin daha geniş biçimde ele alınması gerekmektedir. Bir defa 1945 Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi ile kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidinin yasaklanmasından önce güçlü olan tarafın adı geçen yöntemleri kullanarak karşı tarafa sözleşmeler imzalatması söz konusuysa 1945 BM Sözleşmesinden sonra bu şekilde yapılan sözleşmelerin geçersiz olacağı yönünde görüş birlikteliği sağlanmış ve VAHS ile de hükme bağlanmıştır²¹:

“Birleşmiş Milletler Antlaşmasına geçirilmiş olan uluslararası hukuk ilkelerini ihlal edecek şekilde kuvvet kullanma tehdidinde bulunmak veya kuvvet kullanmak suretiyle yapılması sağlanan bir antlaşma batıldır.”

Dolayısıyla BM Sözleşmesi'nin kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinin yasakladığına dayanılarak ilgili aletlerin sözleşmelerin yapımı sırasında kullanılması kabul edilemez hale gelmiştir. Kıyası eğer kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi altında imzalanmış bir sözleşme varsa bile geçersizdir²². BM Güvenlik Konseyi kararları çerçevesinde ve meşru müdafaa kapsamında gerçekleştirilen kuvvet kullanımı bu bağlamda istisnai nitelik taşımaktadır²³. Fakat kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidi kendisi karmaşık bir konu olduğundan sözleşmelerin bahsi geçen ilkeye aykırı fiillere dayanarak geçersizliğini iddia etmek pek kolay değildir. Öncelikle kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi derken sözleşmelerin geçersizliği bağlamında neyin kast edildiğine belirginlik kazandırılması gerekmektedir. Keza her kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi sözleşmelerin geçersizliğine delalet etmez.

Kuvvet kullanma yasağı BM Antlaşması'nın 2. 4. Maddesinde yasaklanmasına rağmen kapsamı açık bırakılmış kavramdır. Fakat bu konuda Uluslararası Adalet Divanı (UAD)'nin çeşitli kararlarına istinaden yasağın kapsamının belirlenmesi yönünde çalışmalar bulunmaktadır. Nitekim üzerinden geçen yıllar içerisinde yasağın kapsamı bir az daha netleştirilmiştir.

²¹ Sur, s. 46-47; Erdal, s. 82-83.

²² Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, 6. Baskı, Beta Yayınları, 2013, s. 93; Acer/ Kaya, s. 93; Brownlie, s. 619.

²³ Acer/ Kaya, 93.

Dolayısı ile UAD kendi içtihatlarında kuvvet kullanma yasağını silahlı saldırı, saldırı, daha az kuvvet kullanma ve müdahale olarak tasnif etmiştir. O zaman ismi geçen kuvvet kullanma içeren fiillerden herhangi birinin kullanılması ile yaptırılan sözleşmelerin geçersizliği ireli sürüle bilmektedir. Zira sonuç itibarı ile kuvvet kullanma derken yukarıda ifade edilen fiillerden birinin yapılması söz konusu olduğu için bahsi geçen fiillerin ayrı ayrılıkta incelenmesi ile kuvvet kullanma eyleminin yapılıp yapılmaması sonucuna varılabilir. Kısası aşağıdaki alt başlıklarda kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidi kavramlarının açıklanması üzerinden devam ederek VAHS'nin ilgili maddesinde kast edilen geçersizlik nedenine ışık tutmaya gayret göstereceğiz.

1. Kuvvet Kullanma Tehdidi

Başeren'e göre, *“Bir hükümetin, kuvvet kullanılmasını haklı kılacak nedenler yokken, belli taleplerinin kabul edilmemesi halinde, açıkça ya da zımnen, kuvvet kullanacağını söylemesi, hukuka aykırı bir kuvvet kullanma tehdididir.”*²⁴

Örneğin Körfez savaşı zamanı Irak'ın kendine göre bir sıra argümanlara dayanarak Kuveyt'e yönelik bazı taleplerde bulunması ve bu taleplerin yerine getirilmediği takdirde kuvvete başvuracağını bizatihi gösteren sınıra askeri sevkıyat başlatma eylemi uluslararası hukuk bağlamında bir kuvvet kullanma tehdididir²⁵. Sözü geçen olayda Irak'ın Kuveyt'e karşı açık taleplerde bulunması ve sınıra askeri kuvvetler toplaması BM antlaşmasının 2. 4. Maddesinin kuvvet kullanma tehdidinin yasaklanması ibaresine açıkça aykırılık göstermekte olup ilgili maddenin ihlalidir.

Yaşanan olaylara dikkat edildiğinde ortaya çıkan veriler göstermektedir ki kuvvet kullanma tehdidi genellikle kuvvet kullanma ile sonuçlandığından sonradan yapılan değerlendirmeler zamanı kuvvet kullanmanın gölgesinde kalmaktadır²⁶. Daha anlaşılır bir şekilde ifade etmek gerekirse kuvvet kullanma tehdidi yalnız tehditle sınırlanılmayarak kuvvetin de direk kullanılması ile kendisini gösterdiğinde, zaten kuvvet kullanma yasağı ihlal edildiğinden tehditle ilgili değerlendirmeye bir nevi gerek kalmamaktadır. Bu nedenle her kuvvet kullanma eylemi olmasa da hemen hemen çoğu kuvvet

²⁴ Sertaç Hami Başeren, *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 87.

²⁵ Başeren, s. 87.

²⁶ Başeren, s. 88.

kullanma eylemi, öncesinde tehditle hissedilmektedir. Bu anlamda tehditle kuvvet kullanma arasında geniş bir zaman bağı bulunmamaktadır. Fakat her tehdidin kuvvet kullanma ile sonuçlanacağını da söylemek mümkün değildir. Nitekim kuvvet kullanma tehdidi direk kuvvetin kullanılması ile sonuçlanabileceği gibi sonuçlanmaya da bilir. Fakat her hâlükârda tehdit eyleminin oluşumu dahi uluslararası hukuk açısından hukuki dayanaklardan yoksun bir hukuk dışı faaliyettir. Nitekim eğer kuvvet kullanma tehdidi ile bir sözleşme yapılmış ise VAHS 52. Madde gereğince ilgili sözleşme geçersizdir.

2. Kuvvet Kullanma

a. Silahlı saldırı

Silahlı saldırı BM Sözleşmesinin 51. maddesi çerçevesinde meşru müdafaa hakkına sebebiyet veren kuvvet kullanma yasağının ihlali kapsamında ortaya çıkan hukuk dışı fiildir. Fakat Sözleşmenin 51. maddesinde silahlı saldırının meşru müdafaa hakkına sebebiyet verdiği kendi ifadesini bulmuşsa da kavramın içeriğine dair hiç bir düzenleme yapılmamıştır²⁷. Dolayısı ile neyin silahlı saldırı olup olmadığı konusunda farklı mülahazalara yer verilmiş ve farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Konumuzla ilişkilendirilirse silahlı saldırı da VAHS 52. maddede ifadesini bulan kuvvet kullanma kavramının bir parçasıdır. Silahlı saldırının tanımı antlaşmada yapılmamış olsa da “Saldırının Tanımına” dair 1974 Genel Kurul Kararı ve 1970 Dostane İlişkiler Bildirisi bazında, diğer yandan ise UAD'nin Nikaragua Kararı ışığında silahlı saldırı ile ilgili belli çerçevede muhakeme yürütülebilir. Kısası silahlı saldırı silahlı kuvvetlerin sistemli bir şekilde başka bir devlete saldırması sonucunda ortaya çıkması gereken zarara mütenasip olarak belirlenmektedir. Başka bir sözleşmenin çapı ve ortaya çıkacak hasara bakılarak silahlı saldırı değerlendirmesi yapılabilir²⁸. Sonuca bağlarsak silahlı saldırı sistemli silahlı kuvvetler ve ağır silahlar aracılığı ile saldırının bir üst seviyede gerçekleştirilmesi ile ortaya çıkan ve güçlü hasarlara neden olan kuvvet kullanma türüdür.

b. Saldırı

Saldırı BM Antlaşmasının 39. maddesi çerçevesinde belirlenen ve kolektif güvenlik sistemini harekete getiren uluslararası hukuka aykırı fiildir. BM antlaşması kabul edilirken SSCB'nin ısrarı ile maddeye eklenmiş saldırı uzun yıllar tartışma konusu olmuş ve en son 1974'de “Saldırının Tanımına”

²⁷ Başeren, s. 91-92.

²⁸ Başeren, s. 94.

dair Genel Kurul Kararı ile bahsi geçen kavrama belirginlik kazandırılmıştır. Kısası saldırı da kuvvet kullanma yasağı altına giren fiillerdendir.

c. Daha az kuvvet kullanma

“Daha az kuvvet kullanma” kullanılan kuvvet silahlı saldırı veya saldırı düzeyine ulaşmadığı takdirde ortaya çıkan kavramdır. Dolayısı ile silahlı saldırı ve saldırı düzeyinde ulaşmayan kuvvet kullanma içeren fiiller daha az kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma içeren diğer fiiller başlığı altında toplanmaktadır²⁹.

d. Müdahale

Devletler hukuku anlamında müdahale (intervention), bir devletin diğer bir devletin iç işlerine, mevcut konjektörü devam ettirmek veya değiştirmek amacıyla, kuvvet kullanarak baskı yapıcı şekilde karışmasıdır. Başka bir ifade ile müdahale, devletlerin birbirlerinin ulusal yetkisi dâhilindeki mevzularını kendi çıkarları doğrultusunda etkilemek için yapılan girişimdir. Fakat her bu türden girişim bir müdahale değildir. Müdahale olarak görülmesi için bilhassa zorlama unsuru taşınması gerekir.

İ. Jus Cogens Kurallara Aykırılık

Uluslararası hukukun buyruk kuralları olarak tanımlanan *jus cogens* normların yazılı olarak içerildiği ilk resmi sözleşme VAHS’dir³⁰. Sözleşmede *jus cogens* kuralların niteliğine dair belli bir tanımlamanın yapılmasına rağmen uluslararası toplumun değişkenliği ve her geçen gün farklı arz ve taleplerin vuku bulması nedeni ile hangi kuralın *jus cogens* niteliği taşıması konusunda tartışmalar günümüzde de devam etmektedir³¹. Bununla beraber uluslararası toplumun temel gereksinimleri ve çıkarları üzerinden inşa edilen bir sıra *jus cogens* kuralların varlığı da inkar edilemez.³² Örneğin köle ticareti, soykırım, BM sözleşmesinin uygun olmayan biçimde kuvvet kullanma gibi normlar uluslararası hukukun değiştirilmez ve üyelerinin kahir ekseriyeti tarafından kabul edilmiş kurallar olarak görülmektedir³³. *Jus cogens*

²⁹ Başeren, s. 90-91; Sümeyra Altınır, “Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma Yasağı”, *Yayınlanmamış YL Tezi, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2009, s. 20.

³⁰ Sur, s. 47; Aksar, s. 156.

³¹ Acer/ Kaya, s. 93; Sur, s. 47.

³² Erdem Denk, “Uluslararası Antlaşmalarda Jus Cogens Kurallar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, 56(2), 2000, s. 50.

³³ Aksar, s. 98.

kuralların belirlenmesinde kullanılan iki temel kriterden biri ilgili kuralın devletlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmesi, bir diğeri ise aykırı her hangi başka bir kuralın olmamasıdır³⁴. Tespitlerden de görüldüğü üzere bahsi geçen kurallar uluslararası hukukun riayetine en çok ihtiyaç duyulan kaynaklarındandır. O sebeple ilgili kurallara aykırı bir şekilde yapılmış sözleşmeler hukuken geçersizdir³⁵.

II. ULUSLARARASI SÖZLEŞMELERİN GEÇERSİZLİĞİ KAPSAMINDA BİŞKEK PROTOKOLÜ

A. Bişkek Protokolüne Giden Süreç

Azerbaycan toprağı olmasını tespit eden argümanların tarihi alt yapısı çok daha kadim zamanlara dayanmakla beraber en son Karabağ’ın Azerbaycan’a bağlılığını onayan Rusya Komünist Partisi Kafkas Bürosu’nun (RKPKB) 1921 tarihli kararıdır³⁶. Kafkas Bürosu’nun ilgili kararında açık ve net bir şekilde Karabağ’ın Azerbaycan’a bağlı olması konusu karara bağlanmıştır. Siyasi kontrolü elinde tutan Moskova Dağlık Karabağ’da (DK) yerleşen Ermenilerin “gönlünü kırmamak” ve iki toplum arasında kendisinin siyasi etkililiği açısından dengeni korumak amacı ile Azerbaycan Sovyet Yönetimi’ni Dağlık Karabağ’a özerk bölge statüsü tanıma konusunda taviz vermeye ikna etmiştir³⁷.

Zira Azerbaycan’da Kurulan Sovyet Yönetimi 1923 tarihli kararı ile Azerbaycan sınırları dâhilinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesini (DKÖB) oluşturmuştur³⁸. Bu tarihten itibaren Dağlık Karabağ’da Sovyet Yönetimi hâkim olmuş ve özerk bölge Azerbaycan’a bağlı olarak yaşamını sürdürmüştür. Bölgenin Azerbaycan’a bağlılığı hem Sovyet hem de Azerbaycan Anayasası ile hükme bağlanarak bu konuda herhangi bir kuşkuyla yer bırakılmamıştır. Fakat 1965 senesinde sözde Ermeni Soykırımı’nın 50 yılı arifesinde yeniden Sovyet coğrafyasında başkaldıran Ermeni-Türk sorunu 1980’lerin başından itibaren Dağlık Karabağ’daki olayları etkilemiş ve bölgede yeni siyasi ve sosyal ortamın oluşmasına destek sağlamıştır. Keza 80’li yılların başında

³⁴ Pazarıcı, s. 81.

³⁵ Acer ve Kaya, s. 93; Aksar, s. 156.

³⁶ Heiko Krüger, *The Nagorno Karabakh Conflict*, Springer, 2010, s. 16; Cavid Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, 2. Baskı, Adalet Yayınevi, 2014, s. 64.

³⁷ Svente Cornell, “Turkey and The Conflict in Nagorno Karabakh: A Dalicate Balance”, *Middle Eastern Studies*, 34(1), 1998, s. 53.

³⁸ Krüger, s. 16; Abdullazade, s. 67.

bazı Ermeni yazarların eserlerinde kendi içeriğini bulan milletçi söylemler DK Ermenileri arasında yayılmaya başlamış ve bölgenin Azerbaycan'dan koparılması düşüncesi yeniden güncellik kazandı³⁹. Bu sırada Sovyetler Birliği Yönetimi'nde liberaller ve muhafazakârlar arasında oluşmaya başlayan siyasi rekabetin de ilgili sorunu ciddi düzeyde etkilediğini vurgulamadan geçemeyiz. Şöyle ki Andropov'un ölümü ile Komünist Partisi'nin başına geçen Çernenko'nun kısa süreli siyasi liderliğinden sonra Sovyetler Birliği'nin başına Mikhail Gorbaçov'un geçmesi ve Birlik düzeyinde başlayan yeniden yapılanma ve şeffaflık siyasi eğilimleri de Dağlık Karabağ'daki olaylarla iç içe devam etmiştir.

Öncelikle Sovyet Yönetimi'nde bulunan ve en üst görevlerden birini üstlenen Azerbaycanlı Haydar Aliyev'in muhafazakârlar kanadında temsil olunduğunu ve Gorbachov'la ilişkilerinin 80'lerin ortalarına doğru keskinleştiğini ifade etmemizde fayda vardır. Aliyev'le Gorbaçov arasında çıkan siyasi rekabetin Gorbaçov'u Ermeniler üzerinden siyaset yapmaya sürüklemiştir⁴⁰. Hal böyle olunca Gorbaçov ve Ermeni lobiciler arasında bir nevi çıkar dağılımına gidilmiş ama taraflar tamamen çıkarların ne yönde ve ne şekilde yapılacağına dair sözleşmemiştir. Kanımca çıkarın her iki tarafı birbirini kullanmak niyetinde olduğundan alışveriş olayları karışık zeminde devam etmiştir.

Zira Dağlık Karabağ Ermenileri siyasi ortamdan yararlanarak Gorbaçov'a ve Sovyet Yönetimi'ne devamlı olarak dilekçeler yazmağa ve bu vesile ile Moskova'yı sürekli ziyaret ederek DKÖB'ün Azerbaycan'dan kopartılarak Ermenistan'a verilmesini istemeye başlamışlardır⁴¹. Gorbaçov'un ekonomik meselelerden sorumlu Başdanışmanı Abel Aganbekyan'ın Fransa'da gazetecilere verdiği bir demeçte Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasında ekonomik kar gördüğünü ifade etmesi ile olaylar daha da gerginleşmiş ve bunun üzerine Bakü, Hankenti (Stepanakert) ve Erivan'da itiraz gösterileri başlamıştır⁴².

20 Şubat 1988'de DK Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan ve Ermenistan

³⁹ Krüger, s. 18; Aslanlı, s. 52.

⁴⁰ Krüger, s. 18.

⁴¹ Ohannes Geukjian, Ethnicity, *Nationalism and Conflict in the South Caucasus: Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*, Ashgate Publishing Company, 2012, s. 130.

⁴² Abdullazade, s. 70; Aslanlı, s. 52.

Yüksek Sovyetleri'ne resmi olarak müracaat etmesi ve izlenen günlerde Ermenistan SSC'ye bağlı Gafan ve diğer illerden Ermenistan vatandaşı etnik Azerbaycanlıların kovulması ile gerginlik zirve yapmış ve karşılıklı şiddete yol açmıştır⁴³. Özellikle Gafan ve diğer bölgelerden gelen Ermenistan vatandaşı etnik Azerbaycanlıların da katılımı ile Sumgayıt'ta toplumsal kargaşanın çıkması (pogrom) ve 28 Ermeni ve 6 Azerbaycanlının hayatını kaybetmesi olayları daha da alevlendirmiştir⁴⁴. Bu konuda daha sonra yapılan araştırmalarda Sumgayıt olaylarının Sovyet KGB'si tarafından düzenlendiği konusunda inandırıcı gerçeklerin ortaya çıktığını da ifade etmemizde yarar vardır.⁴⁵

Zira DKÖB Yüksek Sovyeti'nin müracaatını Azerbaycan'ın reddetmesine karşın Ermenistan SSC'nin onaylaması olayların kontrolden çıkmasına destek sağlamıştır⁴⁶. Ermenistan'ın Birlik üyesi olarak Birlik Anayasası'nı ihlal eden karar alması gerçekten izaha muhtaç olmakla beraber DKÖB olayları bağlamında art niyetin ve daha büyük siyasi oyunun varlığını isabetle tespit etmektedir. Çatışmaların daha da yoğunlaşması ile olayların tam kontrolden çıkmasına izin vermemek adına Sovyetler Birliği Bölgeyi Azerbaycan'dan alarak merkeze bağlamış ve olağanüstü yönetim ilan etmiştir⁴⁷. 1990 tarihinde yeniden bölge Azerbaycan yönetimine geri verilmiştir⁴⁸. Artık Sovyetler Birliği'nin dağılmasına doğru Birlikte etnik çatışmaların durmadan artması Dağlık Karabağ'daki olaylara etkisiz kalmamıştır. En nihayetinde ise 1990'larda Bakü'de Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirdiği kanlı katliam Azerbaycan halkında Birliğe olan son umudu da kırmış ve Karabağ meselesinde en büyük engelin Moskova olduğuna dair düşünceler netleşmiştir⁴⁹. Nitekim kanlı Ocak olaylarıyla birlikte Birlik yönetimi Azerbaycan halkı nezdinde meşruiyetini tamamen kaybetmiştir.

1990'da Ermenistan'ın 1991'de ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi sorunun uluslararası aşamaya geçişine sebebiyet vermiştir. Artık

⁴³ Abdullazade, s. 71; Aslanlı, s. 52-53.

⁴⁴ Krüger, s. 19; Aslanlı, s. 53.

⁴⁵ Aslan İsmayılov, *Sumgayıt: SSR'nin Süqutunun Başlangıcı*, Çaşıoğlu, 2010, s. 74-90.

⁴⁶ Abdullazade, s. 74-75.

⁴⁷ Krüger, s. 20; Abdullazade, s. 75.

⁴⁸ Tim Potier, *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia*, Kluwer Law International, 2001, s. 7.

⁴⁹ Abdullazade, s. 77.

Sovyetlerin dağıldığını gören üye ülkeler Milli Bağımsızlık Harekatlarının da etkisi ile birbirinin ardınca bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. 1991'de (30 Ağustos) Bağımsızlık Bildirisi'nin yayınlanması ve 18 Ekim'de de Anayasa Senedinin kabulü ile Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir⁵⁰. Bu sırada dönemin Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ve Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin'in arabuluculuğu ile sorun etrafında barış sürecinin başlatılmasına gayret gösterilmiş ama Ermenistan'ın en sonda süreçten vaz geçmesi ile bir sonuca varılamamıştır⁵¹. Daha sonra Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılması olayından spekülasyon olarak istifade eden DKÖB Ermenileri kendilerinin Sovyetlerde kaldığı “argümanı” ile sözde bağımsızlık yönünde adımlarını sürdürmüş, Eylül 1991'de kendilerinin Sovyetler Birliği'nde kalma hakkını ileri sürerek Azerbaycan'dan ayrıldıklarını beyan etmiştir. Bununla birlikte olayların belki de kırılma noktasını 20 Kasım 1991'de Kazakistan, Rusya ve diğer ülke diplomat ve misyon görevlilerinin, Azerbaycan üst düzey yetkililerinin barış süreci için Hankendi'ne inmek üzere olan helikopterinin bölücüler tarafından vurulması olmuş ve olaydan 5 gün sonra Azerbaycan Yüksek Sovyet'i toplanarak DKÖB'ün statüsünü tasfiye etmiştir⁵². Aslında Azerbaycan'ın son çare olarak böyle bir teşebbüste bulunması her şeyden bahane üreten Ermenistan ve Dağlık Karabağ bölücülerine daha bir “koz” vermiştir. Bu hadiseden bir kaç ay sonra Sovyetlerin de dağılması ile Ermenistan'ın himayesinde DKÖB bölücülerini “bağımsızlıklarını” ilan etmiş ve 10 Aralıkta referandum yapmıştır⁵³. Ermenistan'ın senaryosu ile ve Ermenistan tarafından yönetilen yasadışı silahlı ermeni birlikleri bölgede bulunan eski Sovyetler Birliği ordusunun da desteğini alarak işgal faaliyetlerini genişletmiştir. İşgale, önce eski DKÖB içinde bulunan Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelerden başlayan DKÖB yönetimi 25-26 Şubat Hocalı Katliamını yaparak sivillerin bölgeni tamamen terk etmesini sağlamıştır⁵⁴. 8 Mayıs 1992'de Şuşa'nı işgal eden bölücüler ardınca 18 Mayıs'ta Laçın, daha sonra Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Kubatlı ve en son 29 Eylül 1993'de Zengilan'ı işgal ederek DKÖB dışında Azerbaycan'ın 7 komşu ilini de kendi kontrolü altına almıştır. İllerin işgali sırasında BM

⁵⁰ Krüger, s. 21.

⁵¹ Aslanlı, s. 56.

⁵² Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*, Westport Publish, 1998, s. 45; Abdullahzade, s. 77; Aslanlı, s. 56-57; Potier, s. 7.

⁵³ Krüger, s. 22; Potier, s. 8.

⁵⁴ Krüger, s. 22.

Güvenlik Konseyi'nin 4 kararı kabul edilmiş ve 44 Günlük Vatan Savaşı'na kadar kararlardaki yükümlülükler yerine getirilmemiştir. Açık savaş halinde devam eden olaylar 08 Mayıs 1994 tarihli Bişkek Protokolü ile ateşkes aşamasına geçmiştir⁵⁵. Bişkek Protokolü'nden sonra yaklaşık 26 sene devam eden barış görüşmeleri hiçbir sonuç vermemiştir. Bunun üzerine Azerbaycan 27 Eylül 2020'de daha bir provokasyondan sonra BM Sözleşmesi'nin 51. Maddesine dayanarak meşru müdafaa hakkı çerçevesinde “Demir Yumruk” ismi ile bilinen operasyonu başlatarak işgalde bulunan topraklarının büyük bir kısmını azat etmiştir⁵⁶. 10 Kasım 2020'de Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'in girişimi ile taraflar arasında “Üçlü Bildiri” olarak bilinen sözleşme imzalanmıştır. İnternet ortamında yapılan sözleşme gereğince bölgeye Rus Barış Güçleri yerleştirilmiştir⁵⁷. En son nihai ve geniş kapsamlı barış sözleşmesi üzerinde istişareler devam etmektedir.

B. Uluslararası Sözleşmeler Hukuku Bağlamında Bişkek Protokolünün Geçersizliği

1. Genel Olarak

05 Mayıs 1994 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilen BDT Parlamenterler Asamblesi çerçevesinde dönemin Rusya AGİT Minsk Grubu temsilcisi Vladimir Kazimirov tarafından Ermenistan, Azerbaycan ve sözde Dağlık Karabağ Yönetimi “parlamento başkanı” önünde ateşkes protokolü teklifi gündeme getirilmiştir. Tabii ki BDP Parlamenterler Asamblesi'nin toplantısına sözde yönetim temsilcisinin de katılım sağlaması hukuki anlamda ayrıca bir tartışma konusudur. Kazimirov'un ileri sürdüğü metin Ermenistan ve sözde yönetim temsilcisi tarafından imzalanarak kabul edilse de Azerbaycan'ı temsilen Bişkek'te bulunan Meclis Başkan yardımcısı Afiyettin Jalilov Cumhurbaşkanı ile istişarede bulunmak gerekçesi ile belgeyi imzalamaktan vaz geçmiştir⁵⁸. Şöyle ki Bişkek Protokolü meselesi ortaya çıkarken Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Brüksel'de idi. 8 Mayıs tarihinde Cumhurbaşkanı'nın Brüksel'den Bakü'ye dönmesi ile

⁵⁵ Gayane Novikova, “Armenia and The Middle East”, *Middle East Review of International Affairs*, 4(4), s. 64.

⁵⁶ “Demir Yumruk” operasyonuna dair detaylı bilgi için bkz. <<https://mod.gov.az/az/pre/41071.html>> Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

⁵⁷ Bildiri metni için bkz. <<https://president.az/az/articles/view/45923>>, Erişim Tarihi 10 Mart 2022.

⁵⁸ Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York University Press, 2003, s. 238.

birlikte Rusya'nın AGİT Minsk grubu temsilci Kazimirov da Bakü'ye gelmiş ve Azerbaycan resimleri ile geniş istişarelerde bulunmuştur. Müzakereler sonucunda Azerbaycan'ın yegâne şart olarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycanlı Topluluğunun da sözleşmeye eklenmesini ileri sürmesi taraflarca kabul görse de Topluluk başkanı Nizami Bahmanov'un Bakü'de bulunmaması sebebi ile sonuç alınamamıştır⁵⁹. Bunun üzerine Azerbaycan Meclis Başkanı Resul Guliyev tarafından imzalanan Bişkek Protokolü 10 Mayıs'ta Azerbaycan, 11 Mayıs'ta Ermenistan ve 12 Mayıs'ta sözde "Dağlık Karabağ" yönetimi kuvvetleri "kumandanı" tarafından imzalanan ateşkes sözleşmesi ile geçici de olsa savaşa son vermiştir⁶⁰.

Kanımızca Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde sözde "Dağlık Karabağ" yönetimi de dâhil edilerek Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanan Bişkek Protokolü bütün ibareleri ile değil, yalnız sözde bir devletin sözleşmeye taraf olması bağlamında geçersizdir. Yani Protokolün geride kalan diğer ibareleri VAHS ile aykırılık teşkil etmemektedir. Zira çalışma kapsamında sözleşmelerin geçersizliği üzerinden hareket ederek sözde "Dağlık Karabağ" yönetiminin Protokol'e taraf edilmesinin hukuken geçersiz olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısı ile ilgili Protokol esas alınarak Azerbaycan'a sözde yönetimi tanıdığına dair bir yükümlülük getirilemez. Çünkü sözde yönetimin sözleşmeye taraf olması ile ilgili Azerbaycan kendi itirazlarını teşebbüsün ortaya atıldığı ilk anlarda bildirmiş, fakat bir kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi ile yüz yüze kaldığından dolayı imzalamak mecburiyetinde kalmıştır.

2. Bişkek Protokolü İleri Sürülürken Azerbaycan'ın Askeri Konumu

Azerbaycan'da ordu birlik komutanı Suret Hüseyinov'un 4 Temmuz 1993'de Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'e karşı kurguladığı darbe sonucunda hükümetten gitmek zorunda kalan Elçibey yerini Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin parlamento başkanlığını yürüten Haydar Aliyev'e bırakmıştır. Dönemin siyasi konjonktürünün de etkisi ile arka arkaya Azerbaycan topraklarının işgali Haydar Aliyev'i Azerbaycan Halk Cephesine bağlı birlikleri ortadan kaldırma kararı almaya mecbur bırakmış ve bunun sonucunda ülkede komuta kademesi tek merkezden yönetilen ordu oluşturulmaya başlamıştır⁶¹. Bu arifede AGİT temsilcilerinin de destekleri ile

⁵⁹ De Waal, s. 238.

⁶⁰ De Waal, s. 239.

⁶¹ De Waal, s. 225-226.

bir an önce bölgede savaşın durdurulması amaçlanmaktaydı. Öte yandan en son ekim ayında Zengilan'ın işgali ile Azerbaycan'ın askeri konumu daha da zayıflamıştı. Olayların bu şekilde devam ettiği sırada sorun dönemin belki de en büyük kanlı çatışmalarından birisine dönüşmeye başlamıştı. Zira Aralık ayının 24'ü itibarı ile Ermenistan ve Ermenistan'ın kontrolü ve desteği altında DK bölücülerini askeri olarak en önemli müdahalelerinden birini yapmaya gayret gösterdi. Fakat Horadiz ve bölge üzerindeki demir yolu ele geçirildikten sonra hiç beklemedik bir şekilde Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin karşı hamlesine maruz kalan Ermeniler Horadizle beraber demiryolu üzerindeki kontrollerini de kaybettiler⁶². O sebeple Horadiz operasyonundan Azerbaycan'ın DK savaşında düzenlediği en önemli ve başarılı operasyonlarından biri olarak söz edilmektedir. Dolayısı ile Horadiz üzerindeki büyük galibiyetten sonra Murov yönünde daha bir operasyon düzenlemeye çalışan Azerbaycan ordusu şubat ayı içinde Kelbecer'e dahi girmesine rağmen daha sonra ordu komutanlığındaki yanlış anlaşılmalardan ve havanın soğuk olması nedeni ile geri püskürtüldü⁶³. Karşı hamleyle Murov istikametinde önemli stratejik noktaları ele geçiren ermeni kuvvetleri savaşın en önemli ve kanlı dönemlerinden olan mevzubahis aylar içinde Terter, Berde ve Gence üzerinde ciddi tehdit oluşturmayı başardılar⁶⁴. Dolayısı ile Azerbaycan'ın ikinci en büyük şehri olan Gence ve askeri yönden stratejik öneme sahip Yevlah şehirleri Ermenilerin işgali tehlikesi ile yüz yüze kaldı. Keza Bişkek Protokolü'nün imzalanması savaşın bu aşamasında Azerbaycan'a teklif edilmekteydi. Nitekim Azerbaycan Gence ve Yevlah'ın kaybı ile iki yere bölünme tehlikesi altında ve Gürcistan'a giden demir yolu hattının düşman tarafından ele geçirilmesi baskısı altında masaya oturtulmuştu. De Waal'ın da kitabında ifade ettiği gibi dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Danışmanı Eldar Namazov demeçlerinin birinde AGİT Rusya temsilcisi Kazimirov'un onları tehdit ettiğini dile getirmiştir. Namazov eğer Rus kuvvetlerinin temas hattında yerleştirilmesini kabul etmezseniz Ermeniler Gence'ni ve Yevlah'ı ele geçirecekler ve. s. gibi tehditlerin Kazimirov tarafından kendilerine iletildiğini açıklamıştır⁶⁵. Nitekim Bişkek Protokolü imzalanırken Azerbaycan ciddi toprak kayıplarına maruz kalmaya devam etmiş ve en önemlisi ülkesinin ikiye bölünmesine neden olacak Gence

⁶² Kristen E. Eichensehr, *William Michael Reisman, Stopping Wars and Making Peace: Studies in International Intervention*, Martinus Nijhofs Publishers, 2009, s. 53.

⁶³ De Waal, s. 236.

⁶⁴ Arif Yunusov, *Karabakh: Past and Presence*, 2005, s. 46; Krüger, s. 103.

⁶⁵ De Waal, s. 238.

ve Yevlah'ın işgali ihtimali ile karşı karşıya kalmıştır.

3. Geçersizlik Nedeni Olarak Kuvvet Kullanma veya Kuvvet Kullanma Tehdidi

Kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinin yasaklanmasına kadar isminden söz edilen eylemlerin kullanılması ile ortaya çıkan neticelerin hukukiliği tartışma konusu dahi değildi. Fakat genel çerçevede 1928 Paris Antlaşması ve somut olarak ise 1945 BM antlaşması ile kuvvet kullanma yasağının getirilmesi kuvvete başvurularak oluşturulan *de-facto* durumların hukukiliğini reddederek kuvvet kullanma yasağını hükme bağlamıştır. Dolayısı ile belirtilen tarih itibarı ile devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerde kuvvete başvurma yolu kural olarak kapatılmıştır. Hal böyle olunca VAHS da BM Antlaşması'nın 2. 4. Maddesine dayanarak kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi ile yapılmış sözleşmelerin geçersizliğine hukuki meşruiyet kazandırmıştır. Başka bir cümle ile bu eylemlerden her hangi birisinin varlığı sözleşme tarafının iradesini açık ve bağimsız bir şekilde ifade etmesine engel oluşturduğundan yapılan sözleşmenin geçersiz olacağı kararına varılmıştır. Nitekim kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi argümanı ile Ermenistan-Azerbaycan Bişkek Protokolü'nün geçersizliği ileri sürülürken tarafların her hangi birisi üzerinde ilgili eylemlerin mevcut olmasının ispat edilmesi gerekmektedir. Sözleşmenin metnine ve olayların akışına dikkat edildiğinde Ermenistan'ın yapılan sözleşme sırasında her hangi bir kuvvet kullanma veya tehdit baskısı altında olmadığı görülmektedir. Zaten işgale maruz kalan tarafın Azerbaycan olduğu apaçık ortadayken Ermenistan'ın kendisi dahi topraklarının Azerbaycan tarafından işgale maruz kaldığını iddia etmemiştir.

Azerbaycan'ın 08 Mayıs 1994'de Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek'te altına imza attığı Bişkek Protokolü'nün Azerbaycan üzerinde kuvvet kullanılması veya kuvvet kullanma tehdidinin olması hususunda kesin sonuca varılması için bir defa dönemin askeri konjonktürünün incelenmesi ihtiyacı doğmaktadır. Önceki kısımlarda geniş bir şekilde üzerinde durulduğu gibi 1994'ün Şubat ayında Ermenilerin Azerbaycan üzerine askeri saldırıları daha da yaygınlaşmış ve yeni toprak kayıpları ihtimali oluşmuştur. Azerbaycan açısından çok büyük stratejik önem taşıyan Gence ve Yevlah şehirleri işgal edilme tehlikesi karşısında kalmıştır. Şöyle ki Gence veya Yevlah'ın işgali Azerbaycan'ın haritada iki yere parçalanmasına ve Gürcistan'ı Azerbaycan'a bağlayan demiryolu hattının Ermenilerin eline geçmesine neden olacaktı. Nitekim böyle bir çaresizlik söz konusuysa Azerbaycan'a Bişkek

Protokolü'nün imzalanması teklif edilmiş, dahası DK yönetiminin protokol'e taraf olarak eklenmesi talebi ileri sürülmüştür. Zaten Protokol ilk teklif edildiğinde 05 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'te bulunan dönemin Azerbaycan Meclis Başkan Yardımcısı Afıyyettin Jalilov tarafından imzalanmamasının nedeni de sözde yönetimin konferansa davet edilmesi ve Protokol'e taraf edilmesi teşebbüsleri olmuştur. Jalilov Protokol'e imza atmaktan vazgeçtiği için Rusya AGİT temsilcisi Kazimirov Cumhurbaşkanı Aliyevin Brüksel'den dönüşünü beklemek zorunda kalmış ve Aliyev'in ülkeye döndüğü gün başkent Bakü'ye gelmiştir.

Öte yandan Azerbaycan tarafı son ana kadar sözde yönetimin protoköle eklenmemesi için gayret göstermiştir. Dönemin Azerbaycan Meclis Başkanı Resul Guliyev'in De Vaal'a verdiği mülakat söylenilenleri tasdiklemektedir. Keza Guliyev kendisinin Berde ve Terterden yeni geri döndüğünü ve askeri durumun hiç de iyi olmadığı gerekçesi ile sözleşmeye imza attığını ifade etmiştir. Bununla birlikte dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı danışmanı Eldar Namazov'un da De Vaal'a demeci olayların askeri kaygılar ışığında nasıl yaşandığını tespit etmektedir. Namazov mülakatında Kazimirov'un onları eğer antlaşmayı imzalamazsanız veya ortak bir nokta bulamazsak Ermeniler Genceyi ve Yevlah'ı da işgal edeceklerdir cümleleri ile tehdit ettiğini açıkça belirtmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen Azerbaycan sözleşmede sözde yönetimin taraf olması durumunu hukuki anlamda sıfıra indirmek amacı ile en son kartını da kullanmıştır. En sonda Azerbaycan sözleşmeye Dağlık Karabağ'ın Azerbaycanlı Topluluğu adına Başkan Nizami Bahmanov'un da imza atması talebini ileri sürmüş fakat resmi açıklamalara göre Bahmanov'un Bakü'de bulunamaması mevzubahis talebin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur⁶⁶.

Nitekim tüm yukarıda söylenenleri esas alarak Azerbaycan'ın Bişkek Protokolü'ne sözde "Dağlık Karabağ" yönetiminin de taraf ettirilmesine rağmen imza atmasını kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi altında yaptığı söylenilebilir. O nedenle ki dönem itibarı ile yoğun askeri hamleler karşısında daha çok ve daha stratejik toprak kayıplarına maruz kalacağı Rusya vasıtası ile tarafına iletilen Azerbaycan sözde "Dağlık Karabağ" yönetiminin imzasına rağmen sözleşmeye taraf olmağa mecbur bırakılmıştır.

SONUÇ

⁶⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. De Waal, s. 238-240.

Mutlak butlan kategorisine dâhil olan kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidi sözleşmelerin geçersizliğine delalet eden temel nedenlerdendir. 1945 BM Sözleşmesi ile isminden söz ettiğimiz bu eyleme getirilen yasak onun kullanımı ile oluşturulan durumları geçersiz kılmıştır. Nitekim sözleşmelerin imzalandıktan sonra belli bir durum oluşturduğunu göz önüne aldığımızda bahsi geçen durumun kuvvet kullanılarak veya kuvvet kullanma tehdidine dayanılarak oluşturulması hukuki değildir. Çünkü VAHS gereği ile de yapılan uluslararası sözleşmelerin tarafların serbest irade beyanına dayanması şarttır.

Zira bu noktadan hareketle 08 Mayıs 1994’de sözde “Dağlık Karabağ” yönetiminin de sözde taraf olarak dâhil edildiği Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanmış Bişkek Protokolü’nün sözde yönetime dair ibarelerinin geçersiz olduğunu söyleye biliriz. O nedenle ki şimdiye kadar resmi ve en üst düzeyde defalarca Dağlık Karabağ’da mevcut olan sözde yönetimi tanımadığını dile getiren Azerbaycan’ın 08 Mayıs 1994 Bişkek Protokolü ile rıza göstererek sözde yönetime meşruiyet kazandırdığını iddia etmek basit mantiki ilkelerle çelişmektedir. Zaten böyle iddiada bulunmak BM Sözleşmesinin 2. 4. Maddesinde belirlenen kuvvet kullanma yasağını hiçe saymaktan başka da bir şey de değildir. Dolayısı ile Bişkek Protokolü’nde sözde yönetimin taraf olarak akdedilmesi Azerbaycan üzerinde uygulanan kuvvet kullanma veya kuvvet kullanma tehdidi ile oluşturulmuştur. Dönemin askeri “haritası” ve Rusya temsilcilerinin Azerbaycan siyasi iktidarı ile yaptığı istişarelerin sonradan ortaya çıkan materyalleri de söylediklerimizi onaylamaktadır. Nitekim Azerbaycan için önemli askeri stratejik konuma sahip Gence ve Yevlah bölgelerinin işgali üzerinden yapılan tehditler ülkenin sözleşmeye taraf olma bakımından iradesini serbest kullanmaya engel yaratmıştır. Bu doğrultuda 08 Mayıs 1994 tarihli Bişkek Protokolü’nün sözde yönetimle bağlı ibarelerinin geçersizliği açıktır. Diğer bir sözle Bişkek Protokolü’nü sözde yönetimin taraf olarak dâhil edilmesi BM Sözleşmesinin 2.4. Maddesinde içeriğini bulan yasakla gerçekleştirildiği için hukuki kimlikten yoksundur.

KAYNAKÇA

- Aslanlı A, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Ekoavasya Yayınları, 2013.
- Abdullahzade C, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, 2. Baskı, Adalet Yayınevi, 2014.
- Acer Y/ Kaya İ, *Uluslararası Hukuk*, İngilizce Özetli Ders Kitabı, Legal Yayıncılık, 2017.
- Altın S, “Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma Yasağı”, *Yayınlanmamış YL Tezi, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2009.
- Brownlie I, *Principles of Public International Law*, Seventh Edition, 2010.
- Bozkurt, E/ Kütükçü A/ Poyraz Y, *Devletler Hukuku*, 7. Baskı, Yetkin Yayınları, 2012.
- Croissant M P, *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*, Westport Publish, 1998.
- Cornell S, “Turkey and The Conflict in Nagorno Karabakh: A Dalicate Balance”, *Middle Eastern Studies*, 34(1), 1998.
- Denk E, “Uluslararası Antlaşmalarda Jus Cogens Kurallar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, 56(2), 2000
- De Waal T, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York University Press, 2003.
- Eichensehr K/ Reisman W M, *Stopping Wars and Making Peace: Studies in International Intervention*, Martinus Nijhofs Publishers, 2009.
- Erdal S, “Uluslararası Andlaşmaların Hukuksal Geçerliliği”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(1), 2015, s. 74-84.
- Çaşın M H, *Modern Uluslararası Hukukun Temel Esasları*, 1. Cilt, Legal Yayıncılık, 2013.
- Krüger H, *The Nagorno Karabakh Conflict*, Springer, Heidelberg 2010.
- Geukjian O, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus: Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*, Ashgate Publishing Company, 2012.

Gündüz A, *Milletlerarası Hukuk, Beta Yayınları*, 6. Baskı, 2013.

Grigoryan G, “Comparative Analysis of The Legal Aspects of Nagorno Karabakh Republic Independence and The Independence of Republic of Kosova”, *National Question In Central Europe: Democratic Responses To Unresolved National And Ethnic Conflicts*, International Conference, 2013.

İsmayılov A, *Sumqayıt: SSR'nin Süqutunun Başlanğıcı*, Çaçıoğlu, 2010.

Novikova G, “Armenia and The Middle East”, *Middle East Review of International Affairs*, 4(4), 2000.

Potier T, *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia*, Kluwer Law International, 2001.

Pazarcı H, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Turhan Kitabevi, 2012.

Toluner S, *Kıbrıs uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk*, Fakulteler Matbaası.

Yunusov A, *Karabakh: Past and Presence*, 2005.